

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ З ОРГАНАМИ ПАРТІЙНОЇ І ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СПРАВІ ЛІКВІДАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

У статті висвітлюються методи і технології реалізації антирелігійної політики більшовицької держави упродовж 1920 – 1930-х років на основі єдиного алгоритму і тісної взаємодії органів партійної і державної влади та спецслужб, яким відводилася роль головного інструменту в ліквідації православної церкви.

Ключові слова: православна церква, Державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, ліквідаційні комісії.

Декрет більшовицького уряду «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви», оприлюднений у 1918 році, формально не забороняв релігійний світогляд, але він заклав основу правового поля для ліквідації Церкви як інституції. Більшовицький уряд створив відповідні виконавчі органи з регулювання стосунків держави і Церкви, що фактично виконували ліквідаторські функції.

РНК УСРР своєю постановою від 10 травня 1921 року доручив наркомату юстиції завершити не пізніше 1 вересня 1921 року завершити процес відокремлення церкви від держави [25, арк. 9; 27, арк. 50]. Вже 31 травня 1921 року в структурі наркомату юстиції УСРР був створений ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави. Його очолив відомий більшовик Іван Сухоплюєв. Штатний розпис відділу передбачав 5 одиниць, однак тривалий час він складався з лише завідувача відділом [25, арк. 8; 26, арк. 61]. У компетенції відділу перебувало вирішення наступних питань:

- контроль за дотриманням законів про культу;
- підготовка директив, інструкцій, розпоряджень, що регламентували роботу відносини між державною і Церквою;
- регулювання відносин між виконавчими органами та Церквою;
- збір інформації та нагляд за діяльністю релігійних громад;
- врегулювання конфліктів між церковними громадами різного спрямування.

У складі губернських відділів юстиції були створені відповідні структурні одиниці – ліквідаційні столи у складі завідуючого, діловода і секретаря [26, арк. 120-122 зв.]. Але на цьому організаційні заходи не завершилися. Сам процес «відокремлення церкви від держави» у більшовицькій інтерпретації проходив із використанням адміністративних повноважень і можливостей різних державних органів влади. Тому вже 18 серпня 1921 року керівництво наркомату юстиції вирішило доручити роботу по відокремлення церкви від держави спеціальній міжвідомчій комісії. На місцях замість ліквідаційних столів створювалися ліквідаційні комісії (ліквідкоми)[24, арк. 9].

Ліквідкоми згідно з положенням про наркомат юстиції УСРР, що було затверджене ВУЦВК 5 жовтня 1921 року, підпорядковувалися п'ятому відділу НКЮ. Він безпосередньо опікувався «релігійним напрямом» у складі наркомату юстиції, зокрема, здійснював супроводження кримінальних справ по справах

«релігійників», проводив експертну оцінку та погодження документів різних відомств, що стосувалися питань релігійних культів, готував інструкції, розпорядження, роз'яснення з питань про відокремлення Церкви від держави. Тісні зв'язки ліквідкомів НКЮ із місцевими апаратами ДПУ УСРР та іншими виконавчими органами передбачав уже сам процес виконання безпосередніх службових завдань: «Увійти в курс релігійного життя, скласти періодичні доповіді уповноваженому ГПУ про стан релігійного життя в регіоні; встановити точний нагляд за діяльністю громад, вимагаючи від них протоколів молитовних зборів ; розробити нові статuti для релігійних організацій тощо» [29, арк. 46-47]. Але іноді місцеві партійні керівники в антирелігійній боротьбі свої обов'язки підміняли дієвою роботою апаратів ДПУ УСРР. Так, за свідченнями начальника відділу НКВД УСРР з відокремлення церкви від держави, Донецький губком КП(б)У поклав усю роботу «по церкві» на Донецький губернський відділ ДПУ УСРР, в той час «як ДПУ відає лише державною безпекою» [19, арк. 28].

Окремі важливі моменти діяльності релігійних громад залежали від адміністративного відділу НКВС УСРР, що контролював «точне виконання і втілення в життя всіма установами розпоряджень і наказів Радянської влади». Серед іншого, його співробітники займалися реєстрацією статутів громадських, кооперативних, приватних організацій, державних установ тощо. Так, реєстрацією статутів релігійних організацій займався окремий «стіл» у складі адмінвідділів [16, арк. 12].

Однак, вже у вересні 1922 року відбулися певні реорганізації у роботі контролюючих релігійну сферу виконавчих органів. Офіційною версією необхідності став начебто паралелізм у роботі двох наркоматів – юстиції та внутрішніх справ. Тому вище політичне керівництво республіки вирішило передати повністю контролюючі функції з НКЮ в наркомат внутрішніх справ. Зовні таке рішення було дещо незрозумілим, адже левову частку контролюючих функцій здійснював якраз наркомат юстиції. Вірогідно, що причиною концентрації всієї «релігійної компетенції» у наркоматі внутрішніх справ УСРР було бажання вищого політичного керівництва республіки зменшити бюрократичні перепони (погодження, координація тощо). Адже станом на 1922 рік ДПУ УСРР теж знаходилося у структурі НКВС УСРР. Таким чином у межах одного наркомату ефективність координації і вирішення «релігійних питань» уявлялася значно вищою. Тому постановою від 6 вересня 1922 року ВУЦВК визнав за доцільне передати спеціально створений для проведення в життя «Декрету про відділення Церкви від держави...» відділ по відокремленню церкви від держави і його місцевих органів з наркомату юстиції у наркомат внутрішніх справ. Віднині всі функції по регулюванню цього процесу поклалися на НКВС УСРР. У системі його установ створювався відділ по відокремленню церкви від держави, що мав самостійний статус. Весь процес передачі повинен був завершитися до 1 жовтня 1922 року. Вже 29 вересня завідуючий відділом І.Сухоплюєв повідомив про передачу відділу із НКЮ в НКВС УСРР [17, арк. 4]. Він же залишився керівником адміністративного відділу НКВС УСРР із штатом із трьох осіб – завідуючого, експерта та секретаря. Нарком внутрішніх справ України В. Балицький зазначав: «Адміністративні органи як такі, що проводять формальну частину роботи по відокремленню церкви від держави, відають нею в галузі спрямування релігійного руху в русло революційної

законності і є технічними апаратами, які практично застосовують дані відповідними органами принципів вказівки» [6, арк. 21].

Численні циркуляри і директиви НКВС УСРР детально регламентували всі питання щодо повсякденного функціонування релігійних громад. Зокрема, в компетенцію адмінвідділів уходило надання експертних висновків щодо практичної реалізації «Декрету про відокремлення...», укладання договорів про передачу церков і молитовних будинків у користування віруючих, їх закриття, контроль за «правильністю використання житлових монастирських і богослужбових приміщень для громадських потреб», затвердження церковних статутів. Співробітники адміністративного відділу офіційно здійснювали практичне керівництво всіма заходами по вилученню церковного і монастирського майна. До їх обов'язків належало входило попередження «злочинної агітації, набатів, скупчення народу при вилученні націоналізованого майна та церковних цінностей», контроль за діяльністю сільських виконавчих органів з метою недопущення втручання у справи Церкви, ліквідація церковної реєстрації народження смертей, шлюбу і розлучення. Співробітники мали право порушувати перед відповідними органами кримінальне переслідування за невиконання законодавства у справах культів. Поряд з цим адмінвідділи здійснювали антирелігійну агітацію та пропаганду шляхом проведення лекцій, доповідей, друкування відповідної літератури та агітаційно-масової продукції. Таким чином, адміністративний відділ не лише здійснював виконавчі функції щодо релігійної політики, а й координував діяльність радянських органів у царині міжконфесійних суперечностей та поглиблення церковного розколу [17, арк. 199, 216].

На місцях утворювалися губернські комісії з відокремлення церкви від держави. До її складу входили завідувачий управлінням губернського виконкому або його заступники (голова), член губернського суду та представник із числа керівництва губернського відділу ДПУ УСРР. Циркуляр особливо наголошував на необхідності входження представника від губернського суду з ґрунтовним знанням існуючого законодавства, а не лише з «класовим відчуттям».

Отже, адміністративні відділи стали відповідним знарядям у системі виконавчої влади, що виконувало директиви лідерів більшовицької партії. Відповідно до партійних указівок співробітники адміністративних відділів формували практичні кроки в антирелігійній політиці через вироблення різноманітних інструкцій.

Проте невдовзі складність релігійної ситуації змусила вище партійно-державне керівництво країни централізувати функціонування адміністративних відділів. Вже 22 серпня 1923 року пропонується проект реорганізації відділу з відокремлення церкви від держави у відділ культів. На першому засіданні комісії з обговорення проекту зазначалося, що зміни потрібні «для більш успішної роботи». Штат відділу складався з 4-х осіб – завідувача відділу, секретаря, експерта і діловода. Реорганізований відділ мав підпорядковуватися «виключно наркомун». Присутні на засіданні «фахівець з відокремлення церкви» І. Сухоплюєв, представники від НКВС Єгоров та ДПУ Іванов ухвалили рішення: «Для контакту і поглиблення роботи по відділу культів заввідділом культів при НКВС і завідувач Секретним відділом ДПУ повинні узгоджувати всі принципіві питання, що виникають, і їх розробки представляти на затвердження комісії при ЦК» (малася

на увазі Всеукраїнська антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У – Л.Б.) [18, арк. 3]. Загалом функції відділу культів істотних змін не зазнали. Політичне спрямування діяльності відділу культів як у центрі, так і на місцях продовжувало залишатися «ліквідаторським».

Відразу зазначимо, що з початку створення антирелігійних структур в системі НКВС вони були запрограмовані на бюрократизм, адміністрування, грубе і некомпетентне втручання у діяльність релігійних громад, повсякденне життя віруючих. Ці вади більшовицького апарату у даному випадку лише «сприяли» ліквідації Церкви, а тому не підлягали критиці вищого та місцевого керівництва.

Гострими проблемами поточної діяльності адміністративних відділів були кадри та фінансування. Для роботи потрібні були «цілковиті атеїсти, які могли б глибоко розуміти всю брехливість і непотрібність релігійного невігластва. Звідси випливає їх ставлення до роботи з відокремлення церкви від держави», – зазначалося у циркулярі [5, арк. 19 зв.]. У плані роботи адміністративного відділу НКВС УСРР зазначалося: «Для здійснення вказаних завдань необхідні штати, фінансування на поїздки в губернії і повітові міста» [17, арк. 217]. Відсутність штатів зафіксовано у циркулярі НКВС УСРР від 23 вересня 1922 року, де вказувалося, що в губернських ліквідкомах «штатним є тільки секретар» [17, арк. 20].

В іншому циркулярі уточнювалося, що робота з відокремлення Церкви від держави «... покладається на завідуючих повітовими управліннями НКВС, у волостях – на голів волвиконкомів, які зобов'язані щомісячно повідомляти в губернську ліквідаційну комісію дані про те, на скільки церков в межах волості договори ще не укладені і з яких причин, що заважає». При цьому вони виконували безліч інших, покладених на них обов'язків, але «робота з відокремлення церкви від держави не повинна призупинятися ні на один день» [20, арк. 75].

Подібна ситуація продовжувалася у наступні роки. Так, у звіті за 1925 рік указувалося, що загалом окружні апарати мають одного працівника – начальника відділення культів. У районах робота «у справах культів» покладалася на працівників райвиконкомів, що й без того були завантажені поточною роботою. Так, завідуючий Черкаським окружним адміністративним відділом зауважував, що працівники райвиконкомів на роботу «...по культух дивляться як на щось не потрібне. На їх думку, всі релігійні громади треба порозганяти» [1, арк. 24]. Подібні настрої панували і серед більшості місцевого партійно-державного керівництва через їх низький освітній рівень та «лівацькі настрої». Секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав «іграшкою для тих, кому немає що робити»; член Кадіївського райкому комсомолу заявив: «Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби» [32, арк. 9]. Між тим разом із сектантськими об'єднаннями кількість зареєстрованих громад становила 12208, до яких належали 7 063 154 віруючих. Це була майже половина дорослого (старше 18 років) населення. Проте й ця цифра не може вважатися остаточною. Як засвідчують джерела, й ті особи, що були поза релігійними організаціями, не втрачали зв'язку з релігією, хоч і не брали з різних причин помітної участі у поточному житті громад [31, арк. 83-83 зв.].

Для координації роботи з відокремлення церкви від держави на місцях створювалися різні міжвідомчі «комісії», «наради». Зокрема, Чернігівський губернський виконком запропонував в округах створити «наради» у складі представника окружного адміністративного відділу, окрвідділу ДПУ УСРР і окружної прокуратури під головуванням члена бюро окружному КП(б)У (секретаря або завідуючого агітаційно-пропагандистським відділом). Члени такої окружної «наради» попередньо обговорювали всі принципові питання щодо «відділення церкви від держави» і лише після цього окружний адміністративний відділ мав їх реалізувати. На голову «наради» покладалося стеження за «правильністю виконання ухвалених рішень» [10, арк. 17 зв.].

Відсутність кваліфікованих кадрів, практика громадянської війни «вирішувати питання руба», революційна патетика місцевих керівників спричинила «лівацькі» перегини, особливо у сільській місцевості. «Такі дії сільських рад, - зазначалося в одному з циркулярів НКВС УСРР, - суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж на зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку радянської влади» [13, арк. 1].

Численні циркуляри, розпорядження під грифом «цілком таємно» за підписом наркома НКВС України В. Балицького, його заступника М. Чарльончакевича, начальника адміністративного відділу О. Невського, завідуючого відділом культур Гольберта роз'яснювали певні норми поведінки місцевих керівників у галузі релігійної політики. Об'єктивні підстави для таких циркулярів були. Зокрема, І. Сухоплюєв засуджував дії молоді села Перекоп Валківського району, що в ніч з 19 на 20 листопада 1923 року під час богослужіння почала бити в «набат». У грудні 1923 року молодь цього ж села кидала камінням та грязюкою у вікна храму, побила вітражі і забруднила олтар. І. Сухоплюєв писав, що дії молоді є не антирелігійною боротьбою, а звичайним хуліганством. Він вимагав від місцевого керівництва суворого засудження подібних вчинків [4, арк. 29]. Фактично сільські активісти на початку 1920-х років самі спричинили масштабну хвилю невдоволення населення, розпалюючи «фанатизм релігійної маси», – зазначалося в іншому циркулярі [6, арк. 25; 3, арк. 1-8]. Інструкція за №44/с від 1924 року наголошувала, що, попри роз'яснення центру про необхідність обережного підходу до релігійного руху, губернські ліквідкоми до цього часу не викорінили зі своєї практики «застосування до нього недостатньо витриманих заходів різкого адміністративного натиску». Як наслідок збільшилося число скарг у центр від релігійних громад.

Типовим прикладом була справа про тяганину з реєстрацією договору і статуту однієї з релігійних громад УАІЩ міста Катеринослава. У скарзі члени релігійної громади вказували, що «зробили все, що вимагалось», але статут так і не зареєстрували: «На всі домагання нашого уповноваженого йому обіцяють видати статут у понеділок, після понеділка – у четвер, потім знову в понеділок. Урешті-решт ми втратили будь-яку надію» [21, арк. 11]. У березні 1923 року Богодухівський окружком у політичному звіті зазначив про кількісне зростання «тихонівських» громад. Тому місцевий адміністративний відділ за погодженням із окружним відділом ДПУ УСРР та окружною прокуратурою чинили перешкоди реєстрації статутів нових «тихонівських» осередків. Таким чином, скарги на

неправомірні дії працівників адмінвідділу в прокуратуру залишалися або без реагування, або підтверджували позицію працівників адміністративного відділу [2, арк. 1 зв.]. Натомість статuti релігійних громад «Живої церкви» реєструвалися без усіляких затягувань [22, арк. 1, 3-7, 24].

Іноді релігійні осередки з власної волі взагалі не бажали реєструватися. До констатації такого висновку прийшли співробітники Чернігівського губернського адмінвідділу НКВС УСРР, проаналізувавши інформаційні зведення за першу половину 1924 року. Їх члени, вірогідно, вбачали у цій акції спробу влади підпорядкувати релігійну діяльність вірян, тому свої релігійні потреби вони здійснювали таємно.

Для стимулювання реєстрації та підписання договорів з громадами про використання храмів працівники місцевих апаратів районних виконкомів почали навмисно закривати культові споруди [9, арк. 24]. Такі факти були виявлені у Новгород-Сіверському та Сновському округах на Чернігівщині. Подібні випадки фіксували у своїх зведеннях і співробітники місцевих окружних відділів ДПУ УСРР. Така поведінка представників місцевої влади викликала масове роздратування віруючих. У відповідь адміністративний відділ НКВС УСРР пропонував обмежуватися лише викликом представника релігійної громади до райвиконкому. У ході бесіди йому пропонувалося підписати зобов'язання про реєстрацію громади у встановлений строк й укласти відповідні договори про оренду культового приміщення [7, арк. 47].

Загалом реєстрація статuti релігійної громади, підписання договору про оренду культової споруди була конче необхідною для легальної діяльності. Священники та віруючі визнаних державою і загальною традицією конфесій намагалися упорядкувати свої стосунки із державними органами і не хотіли утаємничувати свої релігійні переконання. Адже це викликало чимало проблем у стосунках між місцевою владою та релігійною громадою.

Ліквідаційні комісії й адміністративні відділи НКВС УСРР тісно взаємодіяли з апаратами ГПУ УСРР. Численне листування, що збереглося у фонді наркомату внутрішніх справ УСРР, свідчило про отримання співробітниками цих комісій і відділів конфіденційної інформації. Так, група віруючих, що представляла 2378 осіб, звернулася до І. Сухоплюєва з проханням призначити єпископа Павла Кратирова архієреєм у місті Харкові. У відповіді, датованій 5 січня 1923 року, І. Сухоплюєв писав, що, єпископ П. Кратиров відсторонений Вищим церковним управлінням від служіння через те, що «...примкнув до чорносотенного духовенства і займався політикою під прапором релігії і тому не викликає у Радянської влади довіри» [23, арк. 1-2]. Якщо інформація про відсторонення П. Кратирова від служіння входила до компетенції адміністративного відділу, то про його політичні уподобання І.Сухоплюєва могли поінформувати лише чекісти.

В іншому випадку, реєстрація статuti УАПЦ тісно пов'язувалася із вимогою чекістів про вилучення ВПЦР «липківських представників на місцях». Станом на лютий 1926 року ВПЦР так і не почала бажаної для ДПУ УСРР «чистки», тому і статут УАПЦ залишився не зареєстрованим в адміністративному відділі НКВД УСРР [28, арк. 103].

Така взаємодія простежувалася також у регіонах. Наприклад, Новгород-Сіверський окружний відділ ДПУ у лютому 1924 року зафіксував зростання кількості громад УАПЦ, «але права на існування вони не отримують, так як

окружний ліквідком їх не реєструє». Хоча вже 9 прохань на реєстрацію релігійної громади «знаходилося на розгляді, а 6 тільки прийнято до розгляду» [12, арк. 5].

Загалом робота по виявленню та реєстрації релігійних громад була повністю скоординована із місцевими апаратами ДПУ. У листуванні Чернігівського губвиконкому та Чернігівського окружного виконкому 1924 року вказувалося, що вся робота ліквідкому з виявлення нових релігійних громад і припинення їх роботи «погоджена із органами ГПУ». На місцях контроль за діяльністю «громад встановлено як з боку влади, так і з боку агентури ДПУ» [8, арк. 68].

Постійна координація дій адміністративних відділів та місцевих апаратів ДПУ УСРР простежувалася навіть у контролі за проведенням загальних сільських зборів віруючих. Так 28 березня 1925 року керівництво відділення культів Сновського окружного адміністративного відділу направило прохання Сновському окрвідділу ДПУ УСРР з проханням «прийняти відповідні заходи для недопущення скликання загальних зборів с. Носівки». Чекістів повідомляли, що відділення культів адмінвідділу, райвиконком та сільрада не дозволяли проведення цих зборів [10, арк. 150].

Ліквідами й адміністративні відділи НКВС УСРР були важливим сегментом в оперативних заходах ГПУ УСРР щодо розколу релігійних угруповань і брали у цьому процесі активну участь. Начальник ліквідаційного НКВД УСРР І. Сухоплюєв у листі Чернігівському губернському ліквідкому лицемірно писав: «Радянська влада не повинна втручатися у справи релігії і надавати ті чи інші привілеї тій чи іншій церкві. Але якщо виникає питання про те, кому здати церкву, то радянська влада повинна керуватися загальним принципом: церкви здаються тим групам віруючих, кому вірить радянська влада» [26, арк. 317].

Неприхована підтримка «живої церкви», яку розбудовували органи держбезпеки, звучить у роз'ясненні НКВС УСРР від 9 жовтня 1922 року Полтавському ліквідкому. Наперекір ліберальній риторичі офіційних документів зазначалося: «Ніяких дозволів духовенству на проведення зборів і з'їздів для обрання єпископів, якщо воно не належало до "живої церкви", не давати», «іншим належить навідріз відмовляти з політичних мотивів» [17, арк. 87]. Ще категоричнішим було формулювання ухвали протоколу однієї з нарад в НКВС УСРР: «Всіляко перешкоджати реєстрації статутів 50-ток групи тихонівців» [18, арк. 7].

Телеграма за підписом заступника наркома НКВС УСРР М.Черлунчакевича і начальника адміністративно-організаційного управління Меламедовського однозначно стверджувала: «Скликання зборів духовенства і мирян у Полтавській, Кременчуцькій та Київській губерніях, згідно наявних у НКВС даних дозволено бути не може». Коли полтавський єпископ все ж звернувся за таким дозволом, Харків просив терміново повідомити, «яку групу духовенства об'єднує навколо себе вказаний єпископ». За цим послідувала відмова, позаяк його звинуватили у «прагненні укорінити контрреволюцію у церкві».

Ліквідаційний відділ НКВС УСРР спільно із органами держбезпеки пильно стежили за роботою місцевих ліквідаційних комісій. Їх співробітники, переважані обов'язками, не завжди розуміли приховану стратегію більшовицької партії у боротьбі із Церквою. Адже до місцевих виконавчих органів надходили формальні циркуляри і вказівки, що демонстрували ліберальне ставлення до Церкви і віруючих, із вимогами дотримуватися законодавства тощо.

Місцеві ж апарати ліквідаційної комісії не повинні були припиняти наступу на Церкву. У цьому контексті характерним є лист І. Сухоплюєва Полтавському губернському ліквідкому про завдання повітових комісій, що вже уклали договори із релігійними громадами про оренду храмів. Серед першочергових завдань, наголошував І.Сухоплюєв, «стоїть питання про розрив договорів з тими чорносотенцями, з якими раніше вони були укладені». Він знов підкреслив роль «Живої церкви» як структури, що створювала ілюзію міжконфесійних суперечностей без втручання органів державної влади: «На черзі «Жива церква» ставить чистку парафій, тобто відсторонення від будь-якої активної діяльності у церкві всіх тих, хто йде проти соціальної революції, з нею незгоден, кого тягне у чорносотенну тихонівську церкву». І.Сухоплюєв підкреслював, що радянська влада буде сприяти цьому процесу «відданням під суд священників і мирян, які вчинять злочин проти робітників і селян, а також скасуванням договорів із чорносотенцями в адміністративному порядку і укладенням з тими віруючими, яким радянська влада вірить». Побоюючись неконтрольованого розвитку подій, він вимагав «уважно прислухатися до того, що відбувається у церкві, щоб у потрібний момент не допускати захоплення прав радянської влади з боку будь-кого» [17, арк. 128].

Адміністративний відділ брав участь у розробленій органами ДПУ УСРР операції розколу «тихонівського» угруповання в Україні. Так, у циркулярі ДПУ УСРР за підписом начальника СОЧ ДПУ УСРР К. Карлсона, начальника секретного відділу В. Горожаніна та уповноваженого III групи секретного відділу С. Каріна, датованому січнем 1924 року, був детально розписаний сценарій розколу «тихонівців». Чекісти відзначали стійке бажання «тихонівців» усіма методами легалізувати своє пастирське служіння. Але серед духовенства існували декілька точок зору на способи цієї легалізації. Керівники оперативних підрозділів пропонували скористатися цим і «вказати тихонівцям шлях, який би міг привести їх до легалізації і зміні поглядів цивільної влади на них як контрреволюційне угруповання». Таким чином, чекісти сподівалися підпорядкувати «тихонівців» своєму впливові.

Тому К. Карлсон, В. Горожанін і С. Карін пропонували поінформувати відповідальних працівників відділу культів. Якщо у приватному порядку окремі представники духовенства будуть цікавитися, відділ культів повинен буде підтвердити умови легалізації «тихонівської автокефалії» [30, арк. 24-25]. Начальникам губернських і окружних відділів ДПУ УСРР пропонувалося доповідати про розгортання операції у щомісячних звітах під окремою рубрикою «тихонівська автокефалія».

Разом з тим, циркуляр від 25 жовтня 1924 року застерігав, що губернські органи не можуть давати директив низовим структурам «по проведенню розколу в тих чи інших церковних та сектантських угрупованнях», а також очікувати їх від НКВС. Координувати такі процеси, як ми вже зазначали, повинні були лише губернські міжвідомчі антирелігійні комісії (у її складі обов'язково був співробітник ДПУ УСРР. – Л.Б.), що, у свою чергу, підпорядковувалися Всеукраїнській антирелігійній комісії.

Практика взаємодії й координування діяльності спецслужб, партійних і державних органів продовжувалася і в наступні періоди радянської історії. Вона знайшла свій вияв у кампанії тиску на духовенство в питанні зречення духовного

сану, боротьбі зі спалахом так званих «релігійних чудес», ліквідації автокефальних громад тощо. Рольове навантаження у системі взаємодії передбачало покладання на органи ДПУ інформаційно-аналітичної, оперативно-технічної, репресивної функцій.

Список використаних джерел

1. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 922.
2. ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1423.
3. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1966.
4. Там само. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 411.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-15. – Оп. 1. – Спр. 249.
6. ДАЧО. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 74.
7. Там само. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 106.
8. Там само. – Спр. 112.
9. Там само. – Ф. Р-63. – Оп. 1. – Спр. 116.
10. Там само. – Ф. Р-64. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Там само. – Спр. 2.
12. Там само. – Ф. Р-2895. – Оп. 1. – Спр. 16.
13. Там само. – Спр. 17.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1085.
15. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 186.
16. Там само. – Спр. 510.
17. Там само. – Спр. 1085.
18. Там само. – Спр. 2184.
19. Там само. – Спр. 2185.
20. Там само. – Спр. 2186.
21. Там само. – Спр. 2188.
22. Там само. – Спр. 2191.
23. Там само. – Спр. 2193.
24. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 768.
25. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 817.
26. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 818.
27. Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1223.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772.
30. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1908.
31. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5309.

Л. Л. Бабенко

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ С ОРГАНАМИ ПАРТИЙНОЙ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В ДЕЛЕ ЛИКВИДАЦИИ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ

В статье освещаются методы и технологии реализации антирелигиозной политики большевистского государства в 1920 – 1930-х годах на основе единого алгоритма и тесного взаимодействия органов партийной и государственной власти и спецслужб, которым отводилась роль главного инструмента в ликвидации православной церкви.

Ключевые слова: православная церковь, Государственное политическое управление, Народный комиссариат внутренних дел, ликвидационные комиссии.

L. L. Babenko

**INTERACTION OF THE PUBLIC SECURITY AUTHORITIES
WITH THE PARTY AND THE GOVERNMENT AIMED
AT THE LIQUIDATION OF THE ORTHODOX CHURCH**

The article covers the methods and technologies of anti-religious policy of the Bolshevik state in 1920 – 1930s on the basis of a single algorithm and the close interaction of the party and the government with the intelligence agencies that played the role of the main instrument in the elimination of the Orthodox Church.

Keywords: *the Orthodox Church, the State Political Administration (GPU), the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD), the liquidation commission.*

Надійшла до редакції 9 квітня 2013 року